

Bertha Zoltán

„Az igazi szolgálat mindig cselekvő”

Aniszi Kálmán: *Árral szemben*
— *A felvilágosodás kori erdélyi magyar*
értelmiség ethosza

Aniszi Kálmán a hetvenes, nyolcvanas években Kolozsváron élt, egyetemi oktató és az erdélyi magyar sajtó szorgalmas és népszerű munkatársa volt. Első könyvében, *A filozófia műhelyében* (1978) című kötetében zömében kolozsvári filozófusokat és szociológusokat interjúvolt meg, ennek a könyvnek a nyomán szerezhetett tudomást a magyarországi érdeklődő arról, hogy Erdélyben milyen gazdag a magyar filozófiai és szociológiai hagyomány — állapította meg róla Pomogáts Béla irodalomtörténész. Azóta huszonegy elbeszélés-, tanulmány- és esszékötete jelent meg, valamennyi tudományos alaposról és széleskörű közéleti ismeretekről tanúskodik.

A szerző a magyar művelődés elméleti vonatkozásait taglalta már akkor is, később pedig, munkásságának kiteljesedésekor ugyancsak a magyar kultúra egyetemes emberi, erkölcsi, szellemi és egzisztenciális jelentőségét igazoló sorsdimenziókban távlatosította felismeréseit, problémafelvetéseit, írásainak üzeneteit. Végtelen ügyszeretéből és elszántságból fakadó, sorjázó kötetei immár felölelik, feltérképezik a magyar eszme- és irodalomtörténet óriási korszakait a régiségtől a modern magyar jelenségekig, az összmagyar gondolkodás terrénumait irodalmunk határok fölötti teljességéig, a kisebbségi (erdélyi, felvidéki, kárpátaljai, délvidéki) és a nyugati, diaszpórabeli értékteremtő küzdelmek egész spektrumáig. A hatalmas arányú értékszférák diakron és szinkron tartományait átvilágítva: valóságos panoramikus enciklopédiáját bontakoztatja így ki a magyar sors történelmi és lelki fordulatainak, traumáinak, problémáinak, gondtapasztalatainak. S a „jók, a lelki nemesek” erejét és mégis-reménységét fokozva mindezzel — az ő munkásságát méltató (s ugyancsak az Orbán Balázs-i inspirációjú „magunk keresését” végző) Beke György szavai szerint is.

Az igen gyakran egyetemes létgondokat és magyar sorskérdéseket vizsgáló, faggató szerző Babits nyomán sohasem felejtí, hogy az igazság szellemének életben tartásáért elsősorban az írástudók a felelősek. Ennek megfelelően megszólalásai ethoszát és alapmotiváltságát az örök emberi eszményekre tekintő közösségi elkötelezettség, a nemzeti horizontra nyíló szemlélődés, a sorsvállaló-sorsvígázó attitűd határozza meg.

Aniszi Kálmán a valóság ismerete, a tények tisztelete és az igazság szeretete jegyében folyamatosan és következetesen szól közéleti és nemzetpolitikai kérdésekről, mindannyiszor mélységes felelősséggel, a nobilis jellemekre valló szenvedéllyel, tiszteletet parancsoló éleslátással és a feltétlen használni akarás szándékával. Jelen kötetének sok irányban nyitott tematikai gazdagságát is ez

a szilárd értékrenden nyugvó, fölöttébb rokonszenves morálfilozófiai megalapozottság teszi koherenssé.

Az *Árral szemben* (A felvilágosodás kori erdélyi magyar értelmiség ethosza) elsőrendűen az egykori erdélyi magyarság sorskérdéseit elemzi, kutatja a nemzeti megmaradás ügyére, az erdélyi magyar létgondokra, az anyanyelv, identitás, oktatás kérdéseire fókuszálva történeti vizsgálódásaiban. Össz nemzetben érző és gondolkodó emberként a nemzetszolgálat és az erkölcsi felelősség, az elköteleződés imperatívuszának vállalása: nála megkérdőjelezhetetlen evidencia.

A körülmények szerencsés összejátsszása, az empatikus felelős emberi magatartás szerencsés találkozása lehetővé tette a 2020-as könyv utánnomását. Így jutott el ez a kitűnő, dokumentumértékű mű az elszakított területeken (Erdélyben, Felvidéken, Délvidéken, Kárpátalján) élő magyarság körében a legmegfelelőbb helyekre (magyar iskolák és egyetemek könyvtáraiba, érdeklődő személyiségekhez), vitathatatlanul jó szolgálatot téve.

Az író megragadó vallomással indít: sok kiváló elme kutatta behatóan a magyar felvilágosodás egy-egy vagy egynémely aspektusát. Ebben a szertetekintő kötetben a szerző mindenekelőtt a kor kiválóságainak példát sugárzó erkölcsi habitusát kívánta bemutatni. Mivel az erkölcsnek nincs objektív léte, mint a tudományoknak, a művészeteknek, az irodalomnak, hiszen az erények immanensen benne foglaltatnak az emberi megnyilvánulásokban, cselekedetekben, ezért ahhoz, hogy minél pontosabb képet alkothasson a korabeli intellektualitás ethoszáról, a szerzőnek több valóságterületet kellett becserkésznie.

Az erdélyi felvilágosító magyar értelmiség nemzeti emancipációra és kulturális felemelésre tett erőfeszítéseinek tanulmányozása természetesen fontos és komoly tanulságokkal szolgál(hat) a jövőbeni nemzedékeknek is. A felvilágosodás korában Erdélyben hasonló jelenségek játszódtak le, mint Nyugaton, de az itthoni igényeknek és szükségleteknek megfelelően sajátos formában. Az újító célzatú mozgalom nálunk nem forradalmi formát öltött (mint Franciaországban), hanem a szellem síkjára terelődött és bontakozott ki.

A felvilágosodás időszakának erkölcsi világképe Európa-szerte ellentmondásos volt. Főképp abban a vonatkozásban, hogy a kor emberének erkölcsi tudatában az új és a régi, a világi és a vallási elemek sajátos egységet alkottak. A fellillantott helyzetkép magyarízatot ad arra is, hogy Erdélyben miért főképp az anyanyelv, az irodalom, a tudományos élet, a színház területén lombosodott ki ez a mozgalom.

A moralizálás helyett az élet minél több terrénumán való tájékozódás szükségét igazolja az a körülmény is, hogy a felvilágosítók hangsúlyosan a tett emberei voltak. Ha lassan, fokozatosan, ha reformokkal is, de módosítani kellett a fennálló renden. Aki pedig változtatni akar a status quon, az kritikusan viszonyul hozzá.

Az értelmiségiek meghatározó fontosságú követelménynek tartották Erdély felzárkózását a fejlettebb Nyugat-Európához. Ez a cél határozta meg tevékenységük tárgyát, irányát és körét. Így lett magatartásuk egyszerre cselekvő és kifejezetten morális.

Abban, ahogy az értelmiség vállalta feladatait, életformává, választott sorssá nemesítette a helytállást. Életük ily módon lett — a költővel szólva — „summája ezrekének”. Az igazi szolgálat mindig cselekvő.

A korabeli erdélyi magyar értelmiség elég tisztán látta helyzetét, hivatását, és biztos érzéssel tájékozódott a történelem útvesztőjében. Ezért volt szolgálata nép- és jövőszolgálat egyszerre.

A kor erdélyi magyar értelmiségének emberi nagyságáról (ethosáról) azonban nem alkothatunk ítéletet csupán az eredmények alapján. Az elemzésbe és ítélethozatalba a szerzőnek feltétlen be kellett vonni a körülményeket is, azt tudniillik, hogy az akkori erdélyi viszonyok mit és mennyit tettek lehetővé. Csakis ennek figyelembevételével kérdezhető meg: megtett-e mindent ennek a kornak a magyar értelmisége, amit meg kellett tennie? Elment-e addig, ameddig elmehetett? A körültekintő elemzés azt mutatja, hogy igenis megtett minden tőle telhetőt, és elment addig, ameddig azt a kor viszonyai között a józan ítélet megengedte. Emberi-erkölcsi nagyságuk felelős hivatásuk gyakorlásában, a szolgálatra szólító elkötelezettségükben rejlett.

A felvilágosodás Közép-Kelet-Európában felülről lefelé terjedt, mert a felvilágosult abszolutizmus magáévá tette az újító eszméket. A nemesi ellenállók mozgalma — felemássága ellenére is — jelentős mozzanata volt művelődéstörténetünknek. Ennek a szellemi mozgalomnak a fő érdeme abban rejlett, hogy a nyílt és erőszakos germanizálás hatását ellensúlyozandó, az értelmiséggel karöltve és annak vezetésével, hatékonyan küzdött az anyanyelvű művelődés intézményeinek (akadémiák, iskolák, színház, sajtó, könyvtárak, könyvgyűjtemények, olvasóegyletek stb.) létrehozásáért. Az élet mindinkább a filozófiai, jogi, erkölcsi eszmék jegyében alakult, fejlődött. Ezeknek a kérdéseknek a taglalására a szerző külön fejezeteket szentelt.

A felvilágosítók a filozófia, az irodalom, a művészetek, a tudományok, az emberi tudás széleskörű terjesztésével, valamint az új eszméknek megfelelő új intézmények létrehozásával küzdöttek az élet emberibbé tételéért, a józan ész jegyében. Lényegében nem volt ez más, mint a legjobbak ösvénytaposása egy új, eszményinek képzelt társadalom felé.

A felvilágosító írók az embert eredendően jónak és javíthatónak tartották. Ezt a gondolatot a hazai írók maradéktalanul átvették nyugati kollégáiktól. A bűnt, az elfajulást, az erkölcsi lealjasulást társadalmi okokra vezették vissza. Az író elsődleges feladata a nevelés — hirdették —, s csak másodsorban a gyönyörködtetés. Mindeközben a nyugati eszméknek nem egyszerű átültetéséről volt szó a hazai talajba; nem pusztán átvétel volt az, hanem az itthoni szükségleteknek megfelelő adaptáció és alkalmazás — szögezi le a szerző.

A felvilágosodás eszméjének a kialakítója és a mozgalom szellemi irányítója az *értelmiség* volt, amely nemcsak származásra nem volt egységes, hanem foglalkozására nézve is heterogén. Voltak köztük írók, tudósok, orvosok, ügyvédek, tanárok, tanítók, gazdálkodók, papok, szerzetesek, birodalmi és helyi tisztviselők.

Európának ezen a részén a nyugati felvilágosítók radikális, olykor forradalmi követelései itthon egy „apolitikus” területre terelődtek, a művelődési, szellemi élet világra korlátozódtak, miközben humánus célokká szelídültek.

Valamennyi reformintézkedés közül a legsúlyosabb volt a németnek hivatalos nyelvként való kötelező bevezetése a közhivatalokba és az iskolákba (II. József), amivel — az egyenlőség megteremtésének ürügyével — a központi hatalom valójában anyanyelvétől és hagyományos kultúrájától akarta megfosztani a

Habsburg-birodalom nem német ajkú népeit akkor, amikor ezek a modern nemzeté szerveződés korszakába léptek. Ennek a reális veszélynek az idejekorán való felismeréséből és a legsürgősebb feladatok kijelöléséből született meg az értelmiség legjava körében az anyanyelv korszerű kiművelésére, az anyanyelvű művelődési és művészeti intézmények létrehozására irányuló mozgalom. Így vált a felvilágosodás központi jelentőségű kérdésévé a nyelvújítás, az irodalom, a tudomány, vagyis az anyanyelvű műveltség megteremtéséért folytatott küzdelem.

Ehhez legkézenfekvőbb pillanatnyi megoldásnak a fordítás kínálkozott. Sok érdemes munkát ültettek át ekkor magyar nyelvre. Ám a szellemi importnál nem szabadott megmaradni, mert ez elbizonytalanodáshoz és szellemi önállótlan-sághoz vezetett volna. Ezért volt szerencsés az a felismerés, hogy a műfordítás gyakorlatának megőrzése mellett mindinkább az önálló szellemi munkára kell helyezni a hangsúlyt. Döbrentei Gábor az *Erdélyi Muzeumban* így biztatta társait: „... nálunk a léleknek eredeti fejlődését nagyon hátráltatja, hogy mi nem merünk magunk gondolkodni, s csak azzal maradunk, a mit idegen földről bekapunk... Nincs önnön erőbe való nemes bizakodás, nincs az írói pályára elengedő elkészülés. Tanulunk, hogy hivatalt kapjunk, s hogy mindent mi is úgy folytassunk, mint régen folyt, de a tudományok körül való munkálkodásnak írá-sok által való terjesztésének békét hagyunk. Merni kell! Ha mindenkor csak a külföld munkáin bámulunk, egyedül ezeket fordítjuk, soha nem tehetünk magunk nagyot.”

A mi újkori színjátszásunk, például, az iskolai színjátszás gazdag hagyományából nőtt ki (a kolozsvári Református és Unitárius Kollégium, a csíksomlyói passiójátékok köreiből). Ezen az úton haladva jutott el a hazai színjátszás a hőskoráig. Aranka György ügybuzgalmának, idősebb Wesselényi Miklós és Bánffy György pártfogolásának köszönhetően Kolozsvárott 1792. december 17-én tartotta meg első előadását az Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társaság.

A szellemi műveltség legfontosabb és leghatékonyabb részének természetesen az irodalom bizonyult. Nálunk a szélesebb néprétegek először a reformáció korában kerültek közelebbi kapcsolatba az irodalommal, amely jöllehet vallásos volt, de akadtak benne bizonyos világi elemek is. A hazafias érzelmű, saját nemzeti műveltségéhez ragaszkodó és a jövő felé is inkább tájékozódó nemesi író a műveibe belevitte saját osztálya morális értékeit: a lelki fegyelmezettséget, a szemérmességet, a patriotizmust, egyszóval mindazokat az ideálokat, amelyek összhangban álltak életformájával.

Rákóczi, Mikes és Ráday Pál voltak az utolsó világiak, akiknél az irodalmi mondanivaló középpontjába a vallásos élmény helyeződött. Később, mint a közép- és délkelet-európai népeknél, a felvilágosodás mozgalma nálunk is szoros összefüggésben fejlődött a nyelvi mozgalommal. Az egyik csoport (Kazinczy Ferenc vezérletével) esztétikai célokat tűzött maga elé. Mások a nyelvélvénvből a haza és a közboldogság szolgálatának vállalásához jutottak el. E szemléleti különbségek ellenére a két csoport tevékenysége kölcsönösen áthatotta egymást.

Utazásaik, tanulmányútjaik, személyes kapcsolataik során, valamint közvetítés révén a nyugati világgal ismerkedő itthoni írók horizontja fokozatosan kitágult, és a kitekintés a Nyugattal szembeni lemaradásunk felismeréséhez vezetett. Az eszmélés együttérzést szült, összefogásra ösztönzött és cselekvésre

serkentett. Így lett az írók s velük karöltve az értelmiség — ide értve a nemesség fogékony részét is — legfőbb célja a haza felemelése.

Aranka Györgynek kétségkívül igaza volt, amikor — egy hasonlattal élve — kijelentette, hogy a műveltség széles körű elterjesztése csakis „anyai nyelven” történhet, csak az a mienk igazán, ami törzsökös, hazai: „*A megvilágosodásnak az anyai nyelv a belső kapuja, az idegen nyelvek csupán a külső kapui lehetnek.*” (Aranka György: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fel-állításáról való rajzolat, a haza felséges rendeihez*, Kolozsvárott, 1791)

Aranka igazsága megkérdőjelezhetetlen, de akkor kaput kellett nyitni, mert importra volt szükség. S az irodalomban, a tudományok terén, a filozófiában (és másutt is) ez a hatás jobbra fordítások útján érvényesült.

Bár a műfordításoknak legkivált az irodalom látta hasznát, ugyanakkor a nyelv fejlődésére is jótékony befolyással bírtak. A különböző művek fordítása során új szavak is születtek, melyek segítségével a műfordító pontosabban, árnyaltabban fejezhette ki magát, a fogalmak között finomabb különbséget tudtak tenni, nőtt a gondolkodás pontossága és a nyelvi kifejezés szabatosága.

Nagyot lendített a műfordítás gyakorlatán a hitújítás. A protestánsok a katolikusoknál nagyobb súlyt fektettek a tartalmi hűségre, és mivel nyelvük is „folyékonyabb”, szabatosabb, fordításaiknak a katolikusokéinál nagyobb becset lehet tulajdonítani. Heltai Gáspár magyar bibliája, Dávid Ferenc könyvecskéje a kereszténységről, Székely István zsoltárfordításai zsidó eredetiből, Méliusz Juhász Péter ilyen irányú munkássága: mind-mind maradandó érték. Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításai irodalmunk dicsőségére válnak. Természetesen nagyszabású szellemi teljesítmény a katolikus Káldi György bibliafordítása is. A világi költészet terén pedig Haller János *Hármas históriája* és Faludi Ferenc műfordításai. A drámai irodalomban is gyakoriak voltak a fordítások. Az iskola-dramák java része fordítás és átdolgozás.

Báróczi befolyása alatt kezdte meg műfordítói tevékenységét Naláczi József. A testőrírókon kívül Péczeli József lett Bessenyei elhunytja után a franciás iskola vezetőegyenisége. Baróti Szabó Dávid volt az első, aki irodalmunkban a klasszikus versek hű fordításával lépett a nyilvánosság elé (*Új mértékre vett külön verseknek három könyvei*, Kassa, 1777). Aranka György pedig franciából és németből fordított sokat. Döbrentei Gábor volt egyik legtermékenyebb műfordítónk, aki külföldi színjátékokat is átültetett magyarra.

Az erdélyi franciás irodalmi iránynak a megindítói és istápolói a főúri házak voltak. A franciás társasági élet, szokások legfőbb terjesztője Bethlen Miklós (1642–1716) nagy műveltségű erdélyi államférfi volt. (Közben számosan persze meglehetősen gyengén fordítottak idegenből anyanyelvünkre.)

Megerősítve a korábbi megállapításokat, Kosáry Domokos ismételten nyomatékosította azt a gondolatot, hogy az egyházi próza útja fokozatosan vitt a világi próza felé. Gyakran találkozunk ilyesmivel ünnepi alkalmakkor és halotti búcsúztatáskor. A továbbfejlődés szempontjából jóval jelentősebb műfaj volt a prédikáció, amely egy kerek és tanulságos történetet adott elő. És ez a novella vagy anekdota már a szépirodalmi műfaj megalapozását segítette elő. Bod Péter *Szent Hiláriusa* (1760) jelezte ezt a folyamatot. Az egyháztól a szépirodalom felé vezető úton haladva jutunk el a regény kezdeteihez.

Aniszi Kálmán nem hagyta figyelmen kívül azt sem, hogy Erdély a memoárok hazája. Említhetjük ifj. Teleki Mihály (1671–1720), Rákóczi császári oldalra állt főtisztjének terjedelmes önéletrajzát, Cserei Mihály (1667–1756) *Históriáját*, Apor Péter (1676–1752) Erdély változásairól írt *Metamorphosis Transylvaniae* című főművét, Rettegi Györgyöt (1718–1786), aki hű képet festett arról a főnemesi világról, amelyben maga is mozgott. Hermányi Dienes József (1699–1763) 339 csattanós történetet hagyott ránk *Nagyenyedi Demokritusában*.

A 18. században és a 19. század elején még nem tettek különbséget szépirodalom és tudományos irodalom között: ez is, az is az erudíció fogalmába tartozott. Fejlődéstörténetileg tekintve mind-mind a vallásos irodalomból nőtt ki.

A 18. században a modern nacionalizmus eszméje irodalomalkotó tényezővé válik. De a 18. századi nacionalizmus a legkevésbé sem hasonlít a 19. század végihez, még kevésbé a 20. századihoz. Ebben a nacionalizmusban ismeretlen a sovinizmus. Európa nemzetei nem egymás ellen folytatják a harcot, hanem közösen a korlátlan abszolútizmus ellen. A nemzeti hovatartozást nem a vérségi, faji kötelék dönti el, hanem a magatartás, egy magasabb rendű szellemi kötelék. Az író immár társadalmi életet él. A megtalált igazság terjesztése, a társulás vágya, a szolidaritás szükséglete készíti arra, hogy társaságokat alapítson.

A megújulás korának megindítója köztudottan a partiumi Bessenyei György (1747–1811) volt. Mellette az erdélyiek: Báróczi Sándor (1735–1809), Barcsay Ábrahám (1742–1806), Naláczi József (1748–1822), Baróti Szabó Dávid (1739–1819). A magyar színészet bölcsője Kolozsvárt ringott. Több mint kuriózum, hogy Döbrentei Gábor (1785–1851) buzgólkodásának köszönhetően keletkezett a *Bánk bán*.

Am a magányos küzdelmek ideje lassan lejárt. Bod Péter (1712–1769) a helyzet felismerésétől eljutott a cselekvés gondolatához. 1756-ban Ráday Gedeonnak címzett levelében egyebek közt ezt írta: „*Régen gondolkozom, hogy írjak a Mgos Úrnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett romlani a mi időnkben, jó volna annak ékesítésére és megerősítésére valami jót csinálni a más nemzetek példájok szerint. Jó volna valami Literatura Societast felállítani...*” (Aranka György: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság felállításáról való rajzolat, a haza felséges rendeihez*, Kolozsvárott, 1791).

A küzdelem nemcsak új intézmények létrehozásáért folyik, hanem az elavult és fejlődést gátló feudális intézmények és oktatásrendszer, a cenzúra, a hűbéri igazságszolgáltatás megszüntetéséért, illetve megreformálásáért is. Mi több, a magyar helyesírás egységesítésére is történtek kísérletek. Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) *Apologia* (1697) című munkájában rendszerezte és indokolta a helyesírás reformjainak elveit.

Az értelmiség és holdudvarának legfőbb célja az anyanyelv művelése, valamint az anyanyelvű művelődés megteremtése és fellendítése volt abban a korban, amikor az anyanyelv igen erőteljes védelemre szorult az erőszakos németesítő törekvésekkel szemben. Márpedig polgári nemzethez egységes nemzeti nyelvre volt szükség.

Amíg Mária Terézia a központosítás eszközeként az erőszakos katolizálást, addig II. József a német nyelvet tette meg mindenek alapjául. A császárnő uralkodása alatt a germanizálás még csendesesen, majdhogynem észrevétlenül folyt, ez-

zel szemben a kalapos király alig leplezetten ráerőltette a német nyelvet a birodalom népeire.

A nyelvhasználatnak kizárólag a ráció oldaláról történő megközelítése végzetes tévedésnek bizonyult. A német nyelv kötelezővé tétele a közigazgatásban, törvénykezésben és oktatásban az emberi és történeti jogok legdurvább megsértését jelentette, aminek az lett a következménye, hogy a birodalom népeiben felébredt az érdeklődés saját „halálraítélt” anyanyelvük iránt. A nemzeti nyelvre kimondott halálos ítélet felrázta közömbösségéből a magyarságot, ráébresztette az embereket anyanyelvük és kultúrájuk megbecsülésére, művelésének sürgető szükségességére.

A nyelvművelő mozgalom vezetői közül kétségkívül Kazinczy látott a legmesszebbre, ő ítélte meg leghelyesebben a nyelvújítás mikéntjét és mértékét. A puristákkal folytatott vitájában egy helyütt ezt írta: „...a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideája, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív és kész és tetsző magyarázója mindannak, a mit a lélek gondol és érez... egyedül a kiholt nyelv változatlan.” (Kazinczy Ferenc: *Báróczinak minden munkáji*, I. köt., Előszó, Pesten, 1814.)

Igaz ez ma is. Mert ha jó harmadfélszáz esztendővel ezelőtt a nyelv avítsága, egyoldalúsága és a Habsburg-ház elnemzetietlenítő politikája ellen kellett felvenni a harcot az anyanyelv megmaradásáért, ma a globalizmus és kozmopolitizmus, a nemzeti nyelvek s a nemzeti kisebbségek elsorvasztására irányuló nyelvi sovinizmus ellen kell elszántan édes anyanyelvünk védelmére kelni. Figyelembe véve a jelenségek rokon természetét és a követett célok hasonlóságát, tanácsos jó példáért eleinkhez fordulni, hogy erőt gyűjtsünk jövőbeli küzdelmeinkhez. Muniációt adhat ehhez Aniszi Kálmán kiváló tudományos munkája is (Szekszárd, Séd Nyomda, 2021).

Kiadványaink

2023-ban megjelent

